

تجلیات تشبیه و تنزیه در هنر اسلامی ایران

چکیده

تنزیه و تشبیه یکی از مباحثی است که پیوسته متکلمان به آن توجه داشته‌اند. تشبیه در لغت به معنای شبیه کردن، شبیه دانستن و اعتقاد به شباهت دو چیز با یکدیگر است و تنزیه به معنای منزه و مبرا کردن، منزه و مبرادانستن و اعتقاد به نزاهت و مبرابودن چیزی از نقص و کمبود و مانند آن است. بحث‌ها و اختلاف نظرهای بسیاری در موضوع تشبیه و تنزیه موجب اختلافات بسیاری شده که چگونگی و میزان تأثیر تشبیه و تنزیه در هنر اسلامی ایران یکی از موضوعاتی است که باید برای محققان مشخص گردد. روش تحقیق در این پژوهش کیفی است و کوشش می‌شود که با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی- تطبیقی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای، داده‌ها به حصول نتیجه برسد. از یک سو، اهل حدیث و اشاعره و از سوی دیگر، معتزلیان با قرائت‌های کاملاً متفاوتی بدین آموزه نظاره کرده‌اند. گروه اول به سمت تشبیه و گروه دوم به سمت تنزیه سوق یافته‌اند. با توجه به اینکه باورها و اعتقادات در شکل‌گیری هنر اسلامی ایران تأثیرگذار بوده‌اند، بنابراین این هنر در ادوار تاریخی گوناگون به یکی از این دو رویکرد نزدیک شده یا از آن فاصله گرفته است. سال‌های اولیه اسلام در ایران این هنرها به باورهای تنزیه‌ی نزدیک‌تر و کم‌کم به سمت باورهای تشبیه‌ی حرکت کرده است و در نهایت، بهترین شیوه همان تعادل بین تشبیه و تنزیه است.

اهداف پژوهش:

۱. بازشناسی دیدگاه‌ها و نظرات مختلف در مورد تشبیه و تنزیه.

۲. بررسی تجلیات تشبیه و تنزیه در هنر اسلامی ایران.

سوالات پژوهش:

۱. چه دیدگاه‌ها و نظریاتی درباره تشبیه و تنزیه وجود دارند؟

۲. هنر اسلامی ایران چگونه تحت تأثیر تشبیه و تنزیه قرار گرفته است؟

کلیدواژه‌ها: تشبیه، تنزیه، حکمت هنر، هنر اسلامی.

مقدمه

بحث تشبیه و تنزیه یکی از راه‌هایی است که می‌توان به حکمت هنر و زیبایی در اسلام پی برد (پازوکی، ۱۳۹۶: ۸۱). در اسلام، هنر ارتباط ذاتی با عرفان اسلامی دارد. هنرمندان اهل تشبیه حق در اثر هنری هستند. از این‌رو، با خیال و عالم خیال سروکار دارند؛ برای اینکه تشبیه فقط از طریق خیال میسر است. تنزیه همکار قوه عقل است و چون متکلمان به طریق عقلی درباره خداوند می‌اندیشند به تنزیه می‌رسند (همان: ۸۶). شاید یکی از دلایلی که مجسمه‌سازی و نقاشی به وجهی در اسلام نهی شده این است که تشبیه به جایی نرسد که چیزی از تنزیه باقی نماند. تعادل بین تنزیه و تشبیه باعث شده که همیشه هنرهای اسلامی محدودیت‌هایی داشته باشند (همان: ۸۷). فرضیه‌ای که در این پژوهش مطرح شده آن است که مفاهیم تشبیه و تنزیه در کنار هم از عوامل تأثیرگذار هنر اسلامی در ایران بوده‌اند. این پژوهش سعی دارد که میزان تأثیرپذیری هنر اسلامی از مفاهیم تشبیه و تنزیه مورد بررسی قرار گرفته و می‌توان گفت که هنر اسلامی در ادوار تاریخی گوناگون، به یکی از این دو رویکرد نزدیک شده یا از آن فاصله گرفته است.

روش تحقیق در این پژوهش کیفی است و کوشش می‌شود که با استفاده از روش توصیفی، تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای از جمله جمع‌آوری و جمع‌بندی اسناد و اطلاعات در مرحله توصیفی و در قسمت تحلیل با استفاده از شیوه‌های مطالعه تحلیلی و تطبیقی داده‌ها به حصول نتیجه برسد. این تحقیق بر مبنای نظری رویکردهای دوگانه «تنزیه‌گرایی» و «تشبیه‌گرایی» در معماری استوار است؛ بر این اساس، معماری در ادوار تاریخی گوناگون به یکی از این دو رویکرد نزدیک شده یا از آن فاصله گرفته است. در این تحقیق، پس از تعریف دو اصطلاح کلامی تنزیه و تشبیه از دیدگاه‌های متفاوت، چگونگی تجلیات این دو اصطلاح در هنر اسلامی ایران مورد بررسی قرار می‌گیرد.

در مورد هنرهای اسلامی و ایرانی، علی‌رغم انبوه آثار هنری پدیدآمده در سال‌های گذشته، بررسی و کنکاش بسیار کمی صورت گرفته است. پایان‌نامه با عنوان «تشبیه - تنزیه در آیین طرح و تبیین روشی حاصل از تشبیه و تنزیه در معرفت معماری» توسط محمد علی‌آبادی (۱۳۸۴) دانشجوی دکتری معماری دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید انجام گرفته است. وی در این پژوهش به بررسی مقوله تشبیه و تنزیه در هنر معماری اسلامی پرداخته است. کتاب «هندسه و تزئین در معماری اسلامی (طومار تویقایی)» نوشته گل‌رو نجیب اوغلو و از جمله کتب‌هایی است که به تزئینات معماری و ارتباط آن با تشبیه و تنزیه پرداخته است. در این پژوهش نیز تنها به تشبیه و تنزیه در معماری اسلامی پرداخته شده و این مقوله در کلیه هنرهای اسلامی مورد بررسی قرار نگرفته است. لذا در پژوهش حاضر به تجلیات تشبیه و تنزیه در هنر اسلامی - ایرانی پرداخته می‌شود.

نتیجه‌گیری

در این تحقیق باتوجه به آنچه ذکر شد نتایج زیر حاصل می‌گردد: فکر تنزیه در قرآن در جمله «لیس که مثله شی» و در حدیث به صورت «هیچ کس خدای را جزء خدای نمی‌شناسد» و «در همه چیز تأمل کن، جز در ذات خداوند» بیان شده است. تشبیه نیز در سنت اسلامی یافت می‌شود؛ شاید بهترین مثال آن حدیث مشهور «خدا آدم را بر صورت خود آفرید» باشد؛ بنابراین ذات هر انسان در واقع آئینه‌ای از ذات الهی است. همان‌گونه که خداوند با دمیدن روح خلاقه خود در جسم بی‌جان، آدمی را می‌آفریند؛ انسان نیز در مقام جانشین وی با دمیدن روح خلاقه خود در کالبد مواد خام و بی‌جان به آن‌ها زندگی می‌بخشد و بدین‌سان هنر از انسان زاییده می‌شود. از سویی آفرینش همواره به صورت فرایندی انجام‌پذیر است و در تمامی مراحل آفرینش همواره عناصر متضاد در کنار یکدیگر وجود داشته و نقش تکاملی برای

یکدیگر دارند؛ نوعی تنوع که همگی از یک سرچشمه جاری، و با هم به تکامل می‌رسند. به عبارت دیگر می‌توان چنین بیان کرد: در آفرینش؛ خداوند با تشابه پیوستگی را نمایان ساخته و با تنزیه؛ هویت و شخصیت را به هر عنصری عطا نموده است. بنا بر آنچه عنوان شد، بشر میان تشبیه و تنزیه در گذر است.

انسان کامل به دلیل این که کامل‌ترین مظهر خداوند و خلیفه الله است، او را نیز می‌توان مظهر تشبیه و تنزیه خداوند دانست؛ یک تفسیر ساده آن این است که انسان کامل از آن نظر که به حق رسیده و وجود حقانی یافته شباهتی با موجودات دیگر ندارد و از آن جهت که خلق و مخلوق است مانند موجودات دیگر است؛ بنابراین، او نیز جامع تشبیه و تنزیه است. کار هنر این است که آنچه را که ممکن است در قالب استدلال و تعقل، نامفهوم و دور از دسترس باقی بماند، مفهوم سازد و در دسترس همه مردم قرار دهد. از ویژگی‌های دیگر عقل این است که به باطن امور راه دارد و می‌تواند از ظاهر به باطن دست پیدا کند. حس جزء به آنچه ظاهر است نمی‌رسد و از سطح هرگز نمی‌تواند عبور کند.

از ویژگی‌های بنیادی هنر اسلامی، گرایش به تجرید و بهره‌گیری از هندسه ناب است. در سده‌های نخست، بهره‌گیری از نگاره‌های گیاهی و هندسی ادامه یافت و سپس با توجه به دیدگاه فرهنگ اسلامی دربارهٔ مجسمه‌سازی از جانداران، این روند به سوی انتزاع و تجرید کشیده شد. هنر و ادب اسلامی صورتی نمادین و رمزی از عالم مثال است. سال‌های اولیه اسلام در ایران این هنرها به باورهای تنزیه‌ی نزدیک‌تر و کم‌کم به سمت باورهای تشبیه‌ی حرکت کرده است و در نهایت، بهترین شیوه همان تعادل بین تشبیه و تنزیه است.

منابع و مأخذ:

ابراهیمی دینانی، غلامحسین. (۱۳۹۳). اسما و صفات حق. تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

----- (۱۳۹۷). پرسش از هستی یا هستی پرسش. تهران: مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران.

احمدی، غلامعلی؛ شمشیری، محمدرضا و رحمانی، جهان‌بخش. (۱۳۹۸). «فاعلیت خدا در نظام هستی از نگاه علامه طباطبایی و انعکاس آن در کتیبه‌های بناهای اسلامی». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۶، ۳۱۷-۲۹۷.

اردستانی رستمی، حمیدرضا. (۱۳۹۶). «ساحت تنزیه‌ی - تشبیه‌ی شناخت خداوند در دیباچه شاهنامه». متن‌شناسی ادب فارسی، دوره جدید شماره ۱، ۱۰۶-۹۱.

افضلی، علی. (۱۳۸۶). «معرفت تنزیه‌ی و تشبیه‌ی خداوند». دانشگاه قم، شماره ۱، ۵۲-۲۳.

بلخاری قهی، حسن. (۱۳۹۲). فلسفه هنر اسلامی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.

بوکهارت، تیتوس. (۱۳۷۶). روح هنر اسلامی. ترجمه: سید حسین نصر، تهران: دفتر مطالعات دینی هنر، حوزه هنری سازمان تبلیغات اسلامی.

حیدری، مریم. (۱۳۹۳). «تشبیه و تنزیه در اوستا». مجله مطالعات ایرانی، شماره ۲۶، ۴۵-۲۹. پازوکی، شهرام.

(۱۳۹۶). حکمت هنر و زیبایی در اسلام. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.

پوپ، آرتور. (۱۳۸۶). معماری ایران، ترجمه: غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران.

- دهشتی، مجید؛ خوش‌نژاد، مهدی و حسینی، سیده مریم. (۱۳۹۷). «نگرشی هندسی و مفهومی به زمینه‌های گره ده تند و کند هنر گره چینی». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۳۲، ۹۷، ۴۰-۲۱.
- شیروانی، علی. (۱۳۹۲). «تشبیه و تنزیه نزد ابن عربی». آیین حکمت، شماره ۱۸، ۱۴۷-۱۳۳.
- شمس، محمدجواد. (۱۳۸۹). تنزیه و تشبیه در مکتب ودانته و مکتب ابن‌عربی. قم: نشر ادیان.
- شیخ‌الاسلامی، علی. (۱۳۹۵). خیال، مثال و جمال در عرفان اسلامی، تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی ایران.
- صفاری احمدآباد، سمیه؛ بنی‌اردلان، اسماعیل؛ شریف‌زاده، محمدرضا؛ داداشی، ایرج. (۱۳۹۷). «بررسی مفهوم تشبیه و تنزیه از نگاه محیی‌الدین ابن‌عربی و تطبیق آن با فضای نگارگری ایران (قرن ۹ و ۱۰ هجری)». مطالعات هنر اسلامی، شماره ۲۹، ۱۱۵-۹۰.
- عناقه، عبدالرحیم؛ محمودیان، حمید و صابری‌زاده، رقیه. (۱۳۹۳). «ارتباط عرفان و هنر اسلامی و تجلی آن در معماری آرامگاه». عرفان اسلامی، شماره ۴۰، ۱۶۷-۱۴۳.
- کبیری، سید تقی. (۱۳۹۰). «بررسی دیدگاه ابن عربی در «تنزیه و تشبیه»». صحیفه مبین، شماره ۵۰، ۵۰-۲۷.
- کشاوری، گلناز. (۱۳۹۴). «جوهره مثالی هنرنگاری ایرانی و نقش سنت در آن». کیمیای هنر، شماره ۱۶، ۹۰-۷۷.
- لطیفی، محمد؛ دانشجو، خسرو. (۱۳۹۵). «آفرینش اثر معماری در نگاه به خلقت جهان آفرینش از دیدگاه قرآن». نقش جهان، شماره ۲-۶، ۱۵-۵.
- مددپور، محمد. (۱۳۷۴). تجلیات حکمت معنوی در هنر اسلامی، تهران: مؤسسه انتشارات امیرکبیر.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۹۵). سیری در مبانی نظری معماری. تهران: غلامحسین معماریان.
- نصر، سید حسین. (۱۳۹۷). نیاز به علم مقدس. ترجمه: حسن میانداری، قم: مؤسسه فرهنگی طه.
- نقره‌کار، عبدالحمید. (۱۳۹۶). مبانی نظری معماری. تهران: دانشگاه پیام‌نور.
- یاسینی، سیده راضیه. (۱۳۹۵). «سیر تطور شمایل نگاری اسلامی ایران از تنزیه تا تشبیه». فصلنامه علمی - پژوهشی نگره، شماره ۳۸، ۲۱-۵.